

Rationele keuze als proces

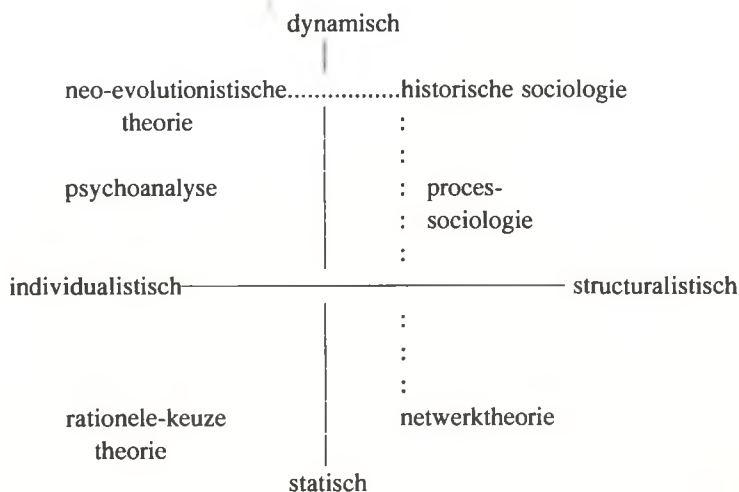
Nut en onnut van formele theorie in de historische sociologie

*'La structure, c'est les autres'*¹

De sociologie bestudeert mensen in de relationele netwerken die zij met elkaar vormen. Zulke menselijke figuraties zijn gestructureerd en veranderlijk: ze vormen een proces.²

Binnen de sociologie bestaat een onmiskenbare spanning tussen een benadering die uitgaat van individuen en een die hun constellatie als geheel tot uitgangspunt neemt. En evenzeer heerst een tegenstelling tussen een werkwijze die uitgaat van een gegeven toestand en een die vooral op verandering gericht is. Aan het kruis van deze twee dimensies ondergaat de sociologie haar voornaamste dilemma's.

Figuur 1



De verschillende scholen in de sociologie zijn langs deze assen te situeren. De rationele-keuze theorie hoort ongetwijfeld thuis in één kwadrant van het kruis: ze gaat uit van een individualistische, zelfs reductionistische visie en een statische, in het gunstigste geval een cyclische benadering.³ Historische sociologen daarentegen zullen een enkele maal het verleden statisch benaderen of zich vooral richten op individuele verrichtingen, maar door de bank genomen verkiezen zij toch een structureel en dynamisch perspectief:⁴ een procesbenadering, die bij uitstek karakteristiek is voor de figuratie-sociologie van Norbert Elias. In een derde kwadrant laat zich een stijl van theorievorming situeren die zowel statisch als structureel is: netwerk analyse.⁵ Het vierde kwartier kan gereserveerd worden voor de individualistische en dynamische benadering die zulke uiteenlopende scholen verbindt als enerzijds de psychoanalyse⁶ en anderzijds het neo-Darwinisme of de geneticistische evolutie-theorie.⁷ Die theorie is door sociale onderzoekers uitgewerkt om de evolutie van de samenwerking, ook onder mensen, te verklaren uit individualistische en maximaliserende beginselen.⁸

Hier gaat het over de confrontatie tussen rationele-keuze theorie en historische sociologie. Het kernprobleem van de rationele-keuze theorie is in één woord te kenschetsen als 'orde' - hoe worden menselijke inspanningen gecoördineerd, gegeven dat individuen hun eigen belang nastreven?⁹ De historische sociologie stelt als centrale vraag hoe de contemporaine samenleving voortgekomen is uit voorafgaande samenlevingsvormen en, meer concreet, hoe de schaal van effectieve coördinatie zich heeft kunnen uitbreiden van overlevingshorden met enkele dozijnen mensen tot de multinationale staten die meer dan een miljard mensen kunnen omvatten en de wereldomvattende handelsnetwerken in dezelfde grootte-orde - en dat alles in de betrekkelijk korte tijdsspanne van zo'n tienduizend jaar, minder dan vijfhonderd generaties.¹⁰

Ondanks de enorme discrepantie in de kennis-interesses van de twee scholen hebben zij toch ook raakvlakken en hebben zich enkele intellectuele ontmoetingen voorgedaan. De belangrijkste kwesties die daarbij in het geding waren komen hier ter sprake, zonder overigens de complete literatuur door te nemen of technische aspecten en detail uiteen te zetten.

Ten eerste, rationele-keuze theoretici hebben een eigen interpretatie van historisch sociologisch werk gepresenteerd en getracht de daarin vervatte redeneringen te reconstrueren op grond van de individualistische premissen van hun rationaliteitsmodel. Wat zijn de voornaamste overeenkomsten tussen de twee paradigma's en welke belangrijke onverenigbaarheden blijven bestaan?

Ten tweede, binnen de rationele-keuze theorie zijn pogingen ondernomen om enkele hardnekkige paradoxen te overwinnen door dynamische

begrippen te introduceren, met name in de analyse van het dilemma van de gevangenen. In hoeverre is het met deze herzieningen gelukt om de kloof die de historische sociologie scheidt van het rationele-keuze model te overbruggen?

Ten derde, rationele-keuze begrippen hebben toepassing gevonden binnen het theoretisch kader van historisch sociologische studies. Wat is de meest belovende strategie om ideeën uit de rationele-keuze benadering op te nemen in het historisch sociologisch repertoire?

Een korte bespreking van deze drie onderscheiden maar onderling verbonden vragen kan dienen om de moeilijkheden en mogelijkheden te inventariseren van een combinatie tussen rationele-keuze theorie en historische sociologie.

Verscheidene auteurs hebben historisch sociologische onderzoeken benaderd vanuit hun versie van het rationele-keuze model: Jon Elster schreef een uitvoerige en diepgaande kritiek van Marx' oeuvre vanuit een methodologisch individualistisch gezichtspunt, in een poging om die delen van de marxistische theorie die zich in formele termen lieten reconstrueren alsnog voor de sociale wetenschap te redden. In het onderhavig bestek is vooral zijn bespreking van Marx' theorie van het klassebewustzijn leerrijk, ook al omdat die geheel gesteld is in termen van een gevangenendilemma voor n personen.¹¹

In een boeiend opstel over de figuratiesociologie van Norbert Elias heeft Hartmut Esser aangevoerd dat diens historisch sociologische methode overeenstemt met de belangrijkste beginselen van het methodologisch individualisme.¹² En inderdaad is niet het zo vaak bekritiseerde reductionisme in het methodologisch individualisme of in de nauw verwante rationele-keuze theorie, de reden van de onoverbrugbare kloof met de figuratiesociologie van Elias of met andere versies van de historische sociologie. Integendeel, rationele-keuze modellen en speltheoretische modellen zijn juist bij uitstek geschikt om de wisselwerking te tonen tussen individuele strategieën en hun geaggregeerde uitkomsten. Heel wat begrippen uit de speltheorie, zoals '0-som spel', 'maximin strategie', 'liftersgedrag' of 'gevangenendilemma' hebben een tweede leven gekregen in het alledaagse spraakgebruik juist omdat ze zo overtuigend de dramaturgie verhelderen van spelers wier lot afhangt van de beslissingen van hun medespelers.¹³

Er bestaat inderdaad een nauwe samenhang tussen het begrip 'onbedoelde gevolgen' in de rationele-keuze theorie en het concept van 'blind proces' in de historische sociologie, zoals er ook een sterke analogie bestaat tussen het begrip 'externe effecten' enerzijds en anderzijds het idee van 'interdependentie'.

De kern van de rationele-keuze benadering is de notie van maximering, ofwel de keuze van de meest efficiënte middelen om een gegeven doelstelling te verwezenlijken. Zulk optimaliseringsgedrag is tijds- en cultuur bepaald, zoals historici en historisch sociologen overvloedig hebben aangetoond. Nochtans is het rationele-keuze axioma in verzwakte versie van toepassing op vrijwel alle perioden van de menselijke geschiedenis. In competitieve situaties, waarin fysieke veiligheid, materieel bezit of sociale reputatie in het geding zijn zullen mensen oplettend en waakzaam blijven om mogelijke voordelen te behalen en schade te vermijden; ze zullen plannen beramen om hun positie veilig te stellen en nadelen te ontlopen. De ervaringsgronden voor deze veronderstelling worden nog wat verstevigd door de overweging dat als het fysieke, sociale en morele voortbestaan op het spel staat de verliezers goede kans lopen om in de onderlinge concurrentie geheel en al geëlimineerd te worden.¹⁴

In de antropologie en in de geschiedenis van vroege en middeleeuwse samenlevingen overheerst dikwijls een ander gezichtspunt: pre-moderne mensen zouden onbekend zijn met de berekenende en vooruitziende houding die westerse mensen in de moderne tijd kenmerkt. Als daarmee bedoeld is dat mensen in overlevingseconomieën er toen niet op uit waren (en ook nu nog niet) om hun geldinkomen over een verloop van tijd te maximaliseren zoals hedendaagse ondernemers dat nastreven in een markteconomie, dan is die constatering terecht, en een gemeenplaats. Maar als het erop neer komt dat mensen in niet-monetaire economieën overwegend worden voortgedreven door hun hartstochten en ingetoomd door normen, en ondertussen geen oog zouden hebben voor eigen belangen, dan gaat het om een karikatuur. Sinds de aanvang van de sedentaire landbouw hebben mensen zich heel waakzaam en beramend betoond, zeker als het ging om kwesties van huwelijk en oorlogvoering. Krijgers konden zich eenvoudigweg niet veroorloven om zich in het gevecht door passies zoals angst en razernij te laten overmannen. Boerenfamilies hebben huwelijksverbintenissen altijd zorgvuldig zo weten te schikken dat hun grondbezit, het familiale erfgoed, werd uitgebreid of minstens behouden bleef. Waar de markt zich verbreidde, werd daarmee zo een waakzame en beramende levenshouding meer algemeen.¹⁵

Met andere woorden, historisch sociologen moeten bij hun personages uitgaan van een zekere mate van waakzaamheid en beraming. Maar wat daarbij in een bepaalde episode de inzet is, verandert met het tijdsgewricht en de maatschappelijke context; bovendien wordt soms meer dan één spel tegelijk gespeeld, gaat het bijvoorbeeld niet alleen om bezit maar ook om aanzien, niet alleen om macht maar ook om bezit.

Maar ondanks de pogingen van Esser en anderen om overeenkomsten

te signaleren blijft de kloof nog breed: de historische sociologie gaat, zeker in de versie van Elias, in wezen uit van een proces theorie, terwijl de rationele-keuze theorie en het methodologisch individualisme onontkoombaar statisch zijn, en op hun best iteratieve en cyclische modellen laten doorgaan voor dynamische constructies.

In de kern behelst de formele theorie een *ceteris paribus* aanname: alles wat niet expliciet als variabele is opgevoerd wordt verondersteld constant te zijn. Het procesperspectief, daarentegen, laat zich nog het beste presenteren met een vergelijking: de analogie met een uurwerk waarvan de raderen met verschillende snelheid draaien; enkele assen, die zo traag wentelen dat de oppervlakkige toeschouwer nauwelijks enige beweging waarneemt, houden nochtans andere wielen gaande die met nog juist zichtbare wenteling op hun beurt een aaneenschakeling van tandwielen aandrijven waarvan elke volgende in hoger tempo draait tot aan het laatste wiel, dat houdt de onrust gaande die in razendsnel heen en weer de loop van heel het mechanisme regelt.¹⁶ Zo draait binnen de uiterst trage klok van de biologische tijd het drijfwerk van de menselijke geschiedenis en daarbinnen weer, veel sneller, de wielen van opeenvolgende generaties, die dan de gang bepalen van de bezigheden en voorvallen die in hun samenhang de loop van de gehele geschiedenis uitmaken. Er is een tijdmaat van de soort, een tijdmaat van samenlevingen, en tijdmaat van afzonderlijke levens en een van bijzondere bezigheden. Maar hier stuit de metafoor op de grenzen van haar geldigheid, want uiteindelijk zijn alle uurwerken cyclisch en periodiek, terwijl de biologische evolutie en de mensengeschiedenis daarbinnen zich maar een keer afspelen.¹⁷

In de formele theorievorming gelden slechts enkele grootheden als variabelen, de meeste andere worden opgevat als parameters, constant gehouden binnen het bestek van de analyse, terwijl nog andere grootheden zelfs niet in de beschouwing betrokken worden als kwantiteiten die in de loop der tijd kunnen veranderen. Zo worden bijvoorbeeld prijsindexen berekend uit de prijzen van een pakket van goederen en diensten; van die prijzen wordt verondersteld dat ze fluctueren, maar de samenstelling van het pakket wordt aangehouden als een parameter die voor het bestudeerde tijdsverloop gelijk blijft. Uiteraard laten die prijsindexen zich over een langere periode herberekenen met een wat anders samengesteld pakket van goederen en diensten.

Over een nog langere tijdspanne, zeg de afgelopen eeuw, werd echter steeds minder binnen de gezinshuishouding zelf geproduceerd en steeds meer daarbuiten voor geld gekocht. Met andere woorden, er werd meer geld buitenshuis en minder tijd binnenshuis besteed om de huisgenoten het benodigde te verschaffen. Wat voor de analyse op korte termijn een con-

stante leek blijkt op een langere termijn te veranderen. Bovendien dient zich in dit tijdperspectief een nieuw probleem aan: hoe het aandeel van goederen en diensten in de gezinshuishouding te schatten als daar niet met geld voor betaald werd. Zulke ontwikkelingen blijven meestal geheel buiten de formele modellen, maar ze komen wel aan de orde in historisch sociologische theorieën van het procestype.¹⁸

Het is niet zo dat rationele-keuze theoretici zulke 'zeer trage' variabelen zouden negeren uit gebrek aan eerbied voor de geschiedenis, maar dat elke toegevoegde variabele het nog eens zo moeilijk maakt om een beperkt aantal nauwkeurige voorspellingen af te leiden en dat eenvormige data die statistisch te verwerken zijn zeldzamer worden naarmate de bestudeerde periode verder teruggaat in het verleden. Als de gegevens schaarser worden en de voorspellingen waziger verliezen ook de statistische toetsen hun scherpte en de formele theorieën hun onderscheidingsvermogen.

Maar wanneer eenmaal formele redeneringen hun diensten bewezen hadden bij de omschrijving van nieuwe problemen, kwam het in de rationele-keuze en speltheorie keer op keer tot een doorbraak wanneer vervolgens een formele beperking werd afgezwakt om zodoende een meer realistische uitkomst te bereiken. Zo besloot T. C. Schelling om juist wel de perceptie en voorkennis van de situatie bij de spelers, hun 'Gestalt', in de redenering te betrekken en dat bracht hem op zeer overtuigende oplossingen voor 'stilstaande onderhandelingspelen', met name de categorie van 'coördinatiespelen' waarin spelers die niet met elkaar kunnen overleggen toch zeer gunstige resultaten kunnen behalen als zij er in slagen om in een onduidelijke situatie op eenzelfde punt aan te sturen.¹⁹

Enkele van de meest hardnekkige problemen van menselijke samenwerking laten zich met het begripsapparaat van het rationele-keuze model heel elegant beschrijven als dilemmas van collectieve actie. Sinds Mancur Olson leeft in de sociale wetenschappen het besef dat zich penibele paradoxen voordoen in de analyse van de collectieve actie, d.w.z. van activiteiten die gericht zijn op de schepping of de handhaving van een collectief goed.²⁰ Zo een collectief goed geldt als 'niet-uitsluitbaar': om technische of economische redenen kan niemand (binnen een gegeven sociale kring) van het gebruik worden uitgesloten. Voor de zuiverste vorm, die van een 'publiek goed', geldt bovendien de voorwaarde van 'gezamenlijke voorziening' ('jointness of supply'): het gebruik van het goed door de een vermindert de beschikbaarheid van het goed voor anderen niet. En tenslotte wordt meestal verondersteld dat de inspanningen van een enkeling niet voldoende zijn om het collectieve goed te verschaffen of te handhaven en dat daartoe niet de medewerking van *alle* betrokkenen vereist is (dus met een of enkele weigeraars kan het goed er toch komen en dat kan hen dus verleiden om

niet mee te werken in de hoop dat het goed zonder hun inspaning verschaft wordt). Een klassiek voorbeeld van zo'n zuiver collectief, of publiek goed, is een onbedorven milieu.

Onder deze omstandigheden is de verdenking dat anderen niet zullen bijdragen aan de inspanningen om het collectieve goed te verschaffen of te handhaven voor ieder afzonderlijk al voldoende om zelf niet mee te werken. Als gevolg zal het goed niet worden verschaft en daarmee zijn alle betrokkenen slechter af dan als zij hadden deelgenomen aan de collectieve actie die het had kunnen voortbrengen. Dit parket wordt lastiger naarmate de groep in aantal toeneemt.²¹

Van meet af aan liet het zich aanzien dat deze paradox althans ten dele het resultaat was van een volstrekt statische analyse van een enkelmalige collectieve actie. Voor niet-coöperatieve nul-som spelen (zonder zadelpunt) was het al vroeg gelukt om een evenwichtoplossing te vinden door uit te gaan van een reeks van herhaalde interacties. Zulke spelen blijken een stabiele uitkomst te bezitten als ze worden opgevat als een ronde in een oneindige reeks van herhalingen, een 'superspel' - de oplossing is dan een 'gemengde strategie' van blinde keuzes in een gegeven mengverhouding.²²

Michael Taylor heeft deze benadering toegepast op een andere klasse van spelen, de gevangenendilemmas met hun bijzonder hardnekkige paradoxen, en het lukte hem om aan te tonen dat het 'superspel' van een oneindige reeks van gevangenendilemma's onder bepaalde voorwaarden inderdaad een evenwichtsuitkomst bezit, gebaseerd op coöperatieve strategieën.²³

Hoewel de analyse nog nauwelijks dynamisch was, werd tenminste een notie van tijd geïntroduceerd, een concept van herhaling, van anticipatie door de actoren en van een disagio op toekomstige resultaten. In de slotopmerkingen bij zijn redenering zegt Taylor:

Misschien is de voornaamste tekortkoming van het superspel van gevangenendilemma's als model van het proces van de verschaffing van publieke goederen dat het zich afspeelt in een statische omgeving: het superspel bestaat uit herhalingen van een en hetzelfde standaardspel. In sommige problemen rond publieke goederen die hier van belang zijn zou een meer realistische beschrijving van de werkelijkheid nopen tot een *veranderlijk* betaalrooster, en zelfs een variabele verzameling spelers.²⁴

In een commentaar op de analyse van Taylor oppert Jon Elster de mogelijkheid dat na voortgezette interactie de actoren een stabiele groep vormen en dat in de utiliteitsfunctie van elke actor op den duur het welzijn van alle andere spelers verdisconteerd wordt. Met andere woorden, de afzonderlijke spelers beginnen zich om elkaar te bekommeren en wat ooit het loon van

individuele uittreding leek gaat er nu minder aantrekkelijk uit zien omdat immers de schade die anderen ermee wordt aangedaan begint mee te tellen. Het eindresultaat is een 'verzekeringsspel' dat inderdaad een - voorwaardelijk - coöperatieve oplossing bezit.²⁵ Taylors nabeschouwingen en Elsters overdenkingen gaan dus over een benadering die de simpele herhaling te boven zou gaan en zou toelaten dat parameters nieuwe waarden aannemen, dat ze dus veranderingen over een verloop van tijd en in een bepaalde richting weergeven. Met andere woorden: de auteurs beginnen collectieve actie te beschouwen als een *proces*.

In zijn *Principles of group solidarity* vat Michael Hechter²⁶ samenwerking op als een gevolg van het feit dat de groepsleden afhankelijk zijn van het collectieve goed en van het vermogen van de groep om volgzzaamheid af te dwingen: de 'control capacity', die berust op middelen om het gedrag van de leden te inspecteren en op de beschikbaarheid van selectieve sancties.

In de redenering verruimt Hechter enkele van de meest stringente voorwaarden in de rationele-keuze theorie: om te beginnen is hij bereid om onder ogen te zien dat mensen coöperatief ('pro-sociaal') gedrag hebben aangeleerd in hun verleden (ze hebben een verleden!); ten tweede neemt hij in overweging dat de groep als zodanig een voorgeschiedenis heeft en dat zijn beheersingscapaciteit gaandeweg verruimd is. Hechter biedt geen uitsluitsel op de vraag hoe dergelijke beheersingsmechanismen zich in groepen kunnen ontwikkelen, maar zij komen kennelijk voort uit het overleg en de onderlinge omgang van groepsleden die zijn toegerust met een geheugen, bijvoorbeeld met herinneringen aan eerdere socialisatie, en met kennis van de externe wereld, met name van de normen die daar opgeld doen. Bovendien staat het begrip *proces* centraal in het betoog, al blijft het meest impliciet.

Sommige mensen zijn meer gebaat bij de verschaffing van een collectief goed dan anderen, sommigen beschikken over meer tijd of geld om aan de collectieve onderneming te spenderen: degenen met het sterkste belang en de ruimste middelen zullen het meest geneigd zijn om aan het collectief goed bij te dragen en als ze tezamen in staat zijn om het ook te realiseren vormen zij de 'kritische massa' voor de collectieve actie. In deze door Marwell en Oliver ontwikkelde benadering is de volgorde waarin de beslissingen genomen worden essentieel, evenals de 'productiefunctie' die beschrijft in welke mate het aanbod van het collectieve goed toeneemt met elke volgende bijdrage eraan. Uiteraard zijn die beslissingen interdependent en speelt de collectieve actie zich af over een verloop van de tijd, zij het binnen strikte parameters.²⁷

Michael Macy heeft ideeën uit de netwerktheorie zoals ze door Grano-

vetter²⁸ voor het eerst geformuleerd werden toegepast in een simulatie-model waarin de deelnemers al naar gelang van de sterkte van hun onderlinge bindingen samenwerken met anderen in het netwerk. Na een aantal ronden van kostbare dadeloosheid leren de deelnemers meestal dat samenwerking het meeste loont en dat ook de anderen dat gaan inzien. Als zich zodoende eenmaal een kritische massa gevormd heeft, kan ook dit geval resulteren in een wedloop naar onderlinge samenwerking.²⁹

Wat in de hier besproken studies latent blijft of een nevenkwestie lijkt, is het expliciete uitgangspunt voor de theorie van het collectiviseringsproces: daar wordt collectieve actie opgevat als een *proces* dat zowel het collectieve goed voortbrengt als de collectiviteit waarvoor dit goed collectief is.³⁰ In de loop van hun onderlinge omgang, in hun inspanning om het collectieve goed te realiseren, gaan de actores geleidelijk een groep vormen, met een 'wij-gevoel', met gedeelde herinneringen, verwachtingen en waarden. Met andere woorden, het vermogen om het gedrag van de leden te inspecteren en te corrigeren, om volgzzaamheid af te dwingen, is een eigenschap van het collectief in wording die gestalte krijgt in het proces van collectieve actie. Bovendien zijn in deze benadering de dilemma's van collectieve actie op zichzelf karakteristiek voor een overgangsfase: ze doen zich voor daar waar actores interdependent zijn en hun interdependentie ook beseffen, maar zonder dat hun inspanningen al gecoördineerd worden op een hoger niveau van integratie: het niveau van de collectiviteit. Maar eenmaal op gang kan die collectieve actie de collectiviteit en het collectieve goed beide op dit hogere integratieniveau realiseren. Vóór die collectieve actie kan beginnen moet op een of andere manier de aanvankelijke wederzijdse verdenking van parasitisme ('liftersgedrag') overwonnen worden. Dat kan het werk zijn van 'entrepreneurs' die de verwachtingen van de betrokkene zo weten te manipuleren dat zij vertrouwen in de bereidheid tot samenwerking bij de anderen; het kan ook voortvloeien uit de illusies die de actores erop nahouden: een onderschatting van de kosten van hun coöperatieve opstelling als anderen daar niet in meedoen, of een overschatting van de bereidheid van die anderen om aan de gezamenlijke inspanning bij te dragen; of het kan het gevolg zijn van externe ingrepen zoals subsidies en boetes of dwangmaatregelen.

Is de collectieve actie eenmaal ingezet dan kan daaruit een collectiviteit voortkomen die vervolgens in staat is om selectieve sancties uit te delen. Informele sancties kosten het minst. Hoon, verwijt en roddel zijn kosteloos en verschaffen de deelnemers zelfs vaak een genoeg: heel wat mensen scheppen van tijd tot tijd behagen in de mogelijkheid om anderen te

beschuldigen of te verwijten, vooral als ze daarbij ook nog op bijval kunnen rekenen.³¹

Maar willen die sancties effect sorteren dan moeten de actrices in staat zijn om vrijelijk met elkaar te kunnen communiceren en om elkanders bijdragen te inspecteren (wat Hechter 'monitoring' noemt) en ook moet er enige overeenstemming bestaan onder de deelnemers over de verdeelsleutel waarop inbreuk is gemaakt.

Terwijl een episode van collectivering zich voltrekt en de collectieve actie voortgaat verkrijgt de collectiviteit in wording de beschikking over allerlei opties die kunnen dienen om de leden te beheersen, eenzijdige uittreding wordt ondertussen minder aantrekkelijk en de actrices raken meer bij elkaar betrokken.

Deze opvatting van collectieve actie staat ver af van de formele en statische modellen die in de zuivere rationele-keuze theorie worden opgesteld. Maar ze leidt ook niet tot een theorie waaruit nauwkeurige voorspellingen af te leiden zijn. Het is bovendien niet duidelijk naar welk corpus van empirische gegevens de theorie eigenlijk verwijst.³² Uiteraard, de formele rationele-keuze theorie kan ook maar zelden nauwkeurige en unieke voorspellingen genereren, en als ze die al te bieden heeft komen ze meestal niet uit, ook al omdat de empirische referenten van de theorie vaak onbepaald blijven.³³ Maar in het algemeen geldt dat de formele en statische rationele-keuze theorie een winst boekt aan precisie en systematiek, ten koste van reikwijdte en relevantie, terwijl procestheorieën de tegengestelde afruil opleveren.

De meestbelovende strategie om de geldigheid van procestheorieën over collectieve actie te bepalen is de nauwgezette reconstructie van specifieke collectiveringsepisodes om zo aan de hand van de beschikbare gegevens vast te stellen of dergelijke empirisch onderbouwde beschouwingen bijdragen aan de aannemelijkheid van de in de theorie gehanteerde veronderstellingen. Dat staat ver af van het ideaal van een beslissende test van de theorie door toetsing van de eruit afgeleide voorspellingen aan een corpus van eenvormige data met behulp van vaststaande statistische procedures. Maar procestheorieën, die naar hun aard werken met schuivende termen, voldoen aan andere geldigheidscriteria. Ze kunnen nog het beste getoetst worden in de loop van een discursieve reconstructie van de gebeurtenissen, dat wil zeggen binnen een historisch sociologisch vertoog. Die procestheorie moet dan wel de begrippen behelzen die noodzakelijk zijn om het verhaal te structureren en om een domein van relevante gebeurtenissen af te palen waaraan de aannemelijkheid van de theorie te toetsen is.

Zowel Taylor als Axelrod zijn erin geslaagd om aan te tonen dat coöpera-

tieve strategieën onder bepaalde voorwaarden stabiel kunnen zijn: daartoe werd elk spel opgevat als één ronde in een lange reeks herhalingen. Taylor, Elster en Hechter hebben alle drie al eens geopperd dat de dilemma's van collectieve actie opgelost zouden kunnen worden als enkele essentiële parameters werden behandeld als variabelen: als de inzet van de ene ronde naar de volgende mocht veranderen, als spelers konden worden toegevoegd of verwijderd, of als in de loop van de interactie strategieën konden worden ingebracht of geschrapt. Hiermee wordt het 'superspel' van opeenvolgende maar identieke spelen getransformeerd in een reeks van geleidelijk veranderende spelen, dat wil zeggen in een proces. In dit procesperspectief verschijnt bijvoorbeeld de beheersingscapaciteit, het vermogen om de actores te beheersen, om hun inspanningen effectief te coördineren, als een emergente eigenschap die voortvloeit uit de voortgaande collectieve actie. In de loop van de collectiviseringsepisode wordt een collectief goed gerealiseerd en tegelijkertijd een collectiviteit die de individuele bijdragen kan coördineren tot een steeds coherenter inspanning. Op deze wijze kunnen wederzijds afhankelijke actores die zich hun interdependentie bewust zijn hun dilemma's te boven komen en met elkaar een collectiviteit vormen op een hoger integratieniveau.³⁴

Het kan heel wel doenlijk zijn om dergelijke collectiviseringsepisodes weer te geven in de formele termen van een dynamisch rationele-keuze-model, maar de beschikbare wiskunde voegt zich niet makkelijk naar procesconstructies, ook al vanwege de karigheid van het formalisme: formele procesmodellen of procestheorieën zijn uiterst schaars of ontbreken geheel en al.

Hoewel historisch sociologische theorieën dus niet gauw gevat zullen worden in de formele termen van het rationele-keuzemodel, kunnen proces-theoretici daar toch de centrale begrippen aan ontleen en de fundamentele noties uit de speltheorie en de theorie van de collectieve actie overnemen als leidraad bij hun onderzoek en als raamwerk voor hun betoog. Als de centrale vraag van de historische sociologie inderdaad is hoe de schaal van effectieve coördinatie heeft kunnen uitdijen van een grootte-orde van dozijen naar een van miljarden in een tijdspanne van enkele honderden generaties, dan hoort het probleem van de collectieve actie dus centraal te staan in de historisch sociologische theorievorming: de dilemma's van collectieve actie doen zich zoals gezegd juist voor tijdens de overgang van het ene integratieniveau naar het volgende. Om deze overgang te kunnen verklaren moet de vraag worden beantwoord waarom mensen ooit samenwerken en waarom zij zich daar niet eenzijdig aan onttrekken. Is de collectiviteit eenmaal gevestigd en zijn de betaalroosters daarbij aangepast, dan kan de samenwerking op dat niveau verder als vanzelfsprekend worden veronder-

steld en komen nieuwe vragen aan de orde, zoals het verloop van het integratieproces op het eerstvolgende niveau. Anders gezegd, de onderzoeker kan een structureel gezichtspunt hanteren als het gaat om het ene niveau of de ene fase van integratie of conflict en een conflicttheoretisch, rationele-keuze perspectief op het eerstvolgende, meer recente, integratieniveau dat nog in wording is.

In dit licht bezien kan de historische sociologie gebaat zijn bij een pragmatisch gebruik van de rationele-keuze theorie, en met name van haar kernbegrippen die immers toegepast kunnen worden als attenderende termen en zoek sleutels. Maar waar die formele theorie van meet af aan ongeschikt is voor het onderzoek van processen, is er geen enkele reden waarom historisch sociologen er hun maatstaven of methoden aan zouden ontlelen, of hun onderzoeksvragen zouden laten afhangen van de overweging of er wel voldoende eenvormige gegevens beschikbaar zijn voor statistische toetsing. Ook hier geldt dat de vragen die theoretisch het meest relevant zijn de voorrang horen te krijgen, terwijl onderzoeksmethoden en toetsingstechnieken moeten worden aangepast aan pragmatische overwegingen.

Rationele-keuze theoretici vereenzelvigen hun beroepsidealen met die van de exacte wetenschappen, met populatie-biologie, mathematische micro-economie en experimentele psychologie, en daaraan ontlelen zij ook hun procedures voor inductie en toetsing. Historisch sociologen daarentegen hechten blijkbaar minder belang aan logische deductie en statistische toetsing, maar zij nemen ook niet zonder meer genoegen met de methoden van de geschiedschrijving en de geesteswetenschappen: behalve naar de precisie van de historiografie streven zij ook naar de reikwijdte en de systematiek waarop de zuivere theoretici het alleenrecht opeisen. Deze tweevoudige pretentie dwingt hen maar al te vaak in een dubbele binding waarin ze tegelijkertijd aan de veelal strijdige eisen van geschiedenis en exacte wetenschap moeten voldoen. Aan deze beklemming ontlelen historisch sociologen hun *habitus* in het veld tussen de geschiedswetenschap en een sociale 'exacte wetenschap'.

Maar de scherpste scheiding komt toch van de neiging onder rationele-keuze theoretici om vanuit een gegeven toestand te denken, tegenover de voorkeur van historisch sociologen voor een procesbenadering. Voor historisch sociologen is de kernkwestie de uitdijende schaal van menselijke coördinatie en zij kunnen er daarbij nog het beste van uitgaan dat mensen in beslissende episodes blijf geven van een beramende waakzaamheid, een houding die zich in de loop der geschiedenis verbreid en versterkt heeft. Om al deze redenen zullen historisch sociologen met profijt rationele-keuze begrippen toepassen, maar op de manier die hun het beste uitkomt.

* Met dank aan Nico Wilterdink en Johan Heilbron en aan Wouter Gomperts en de andere leden van de 'socio- en psychogenese club', en aan de vele collega's die deelnamen aan besprekingen van eerdere versies.

1. 'De structuur, dat zijn de anderen', vrij naar Jean Paul Sartre in *Huis clos*: 'L'enfer c'est les autres'.

2. Deze formuleringen sluiten nauw aan bij het figuratiebegrip van Norbert Elias (1971), zie zijn *Wat is sociologie*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1971.

3. Een volstrekt compromisloze formulering is te vinden bij James Coleman (1986, 1): 'Als een institutie of een maatschappelijk proces kan worden uitgelegd in termen van rationele handelingen van individuen, dan en alleen dan kunnen we zeggen dat het is verklaard.' En even verder, op p. 16: 'In beginsel stel ik hier de mens voor als volledig vrij: ongesocialiseerd, volkomen egoïstisch en niet geremd door de normen van een systeem, doch uitsluitend rationeel berekenend om zijn eigenbelang te bevorderen.' (vert. AdS).

4. Voor een inleiding tot de historische sociologie, zie Philip Abrams (1982); Theda Skocpol (1984); Dennis Smith (1991).

5. Voor een programmatische bundel, zie Barry Welman & S.D. Berkowitz (1988). Een elementaire inleiding is die van John Scott (1991).

6. Voor een inleiding: Sigmund Freud, (1930), zie ook Fred Weinstein & Gerald M. Platt (1973).

7. Een populaire en zeer radicale inleiding is te vinden in Richard Dawkins (1978) en (1986). Voor een toepassing van de notie van evolutionaire selectie op menselijke instituties: Allan Carling (1991).

8. Verg. S.A. Boorman & P. R. Levitt

(1984); Robert Boyd & Peter J. Richerson (1985); Henk de Vos & Evelien Zeggelink (1994).

9. 'Er is zeker geen belangrijker probleem in de sociale wetenschappen dan de vraag waarom mensen samenwerken.' Jon Elster (1985, 366).

10. In de visie van Goudsblom is deze effectieve coördinatie, als 'sociale beheersing', met zelfbeheersing en natuurbeheersing, één van de drie aspecten waar het in zijn sociologie van de vuurbeheersing op de zeer lange termijn om gaat, zie Johan Goudsblom (1992, 25).

11. *Idem*, 342-71. Voor een andere, interessante bespreking van marxistische begrippen die het rationele-keuze repertoire achter zich laat, zie Alan H. Carling (1991).

12. Cf. Hartmut Esser (1984). Een overeenkomstig standpunt wordt ingenomen door H. D. Flap & Y. Kuiper (1979). Voor een polemiekt tussen Esser en een leerling van Elias, zie Arthur Bogner (1985), gevolgd door commentaar van Esser en een weerwoord van Bogner.

13. Voor een toegankelijke inleiding tot de speltheorie, zie Anatole Rapoport (1966) en (1970). Voor een toepassing van speltheoretische ideeën in een veelheid van sociale situaties, zie Thomas C. Schelling (1963).

14. Voor een bespreking van dit argument zie Douglas C. North (1990, 19-22).

15. Cf. Thomas Haskell (1985) voor een beschrijving van de markt-gerichte mentaliteit; die overigens heel wel kan samengaan met altruïstische neigingen en ze zelfs kan versterken.

16. Verg. F. Braudel (1980), over 'durée'. Voor een bespreking van de belangrijkste tijdsbegrippen in de historische sociologie, zie Ron Aminzade (1992).

17. Verg. mijn *The Management of Nor-*

mality; *Critical Essays in Health and Welfare*. London/New York: Routledge, 1990, 5.

18. Zie Gary S. Becker (1981) die in een beschouwing over de 'kwaliteit van kinderen' over lange historische periodes formules presenteert waarin hij niet alleen goederen in aanmerking neemt die ter markt gekocht zijn, maar ook goederen en diensten die binnen de gezinshuishouding worden voortgebracht door de tijd die aan de verzorging van kinderen wordt besteed als variabele op te nemen, al wordt die dan niet verder geoperationaliseerd.

19. Verg. T. C. Schelling, 1963.

20. Mancur Olsen (1965).

21. Deze afleiding is met formele argumenten weerlegd en met tal van empirische argumenten bestreden door Marwell & Oliver (1993, 38-59).

22. Verg. Von Neumann & Morgenstern (1944).

23. Een hoogst elegante redenering die uitgaat van ontmoetingen tussen twee individuen binnen een grotere populatie werd gepresenteerd door Axelrod (1984). Een afwijzing van samenwerking leidt tot verlies, maar wederkerige samenwerking tot wederzijdse winst. Een 'lik op stuk' strategie - waarbij elke ontmoeting wordt ingeleid met een aanbod van samenwerking, maar iedere afwijzing door de tegenstander in de eerstvolgende ronde wordt afgestraft door eigen weigering van samenwerking - blijkt de strategie die ieder afzonderlijk het meeste voordeel biedt en die op den duur overal in de populatie wordt overgenomen. In dit voorbeeld vormen de afzonderlijke ontmoetingen herhalingen van een vast patroon, maar voltrekt zich binnen de populatie als geheel een proces: namelijk, de verbreiding van de 'lik op stuk' strategie van aanvankelijke medewerking en subiete afstraffing van elke afwijzing.

24. Michael Taylor (1976, 96). Taylor

vervolgt met een belangwekkende suggestie (97): 'Where, for example, a "commons" (...) is being exploited, the payoffs might decrease steadily as more and more non-cooperative choices are made over time (...).'

25. Verg. Jon Elster (1979, 146) en (1985, 358-67).

26. Verg. Michael Hechter (1987) en Hechter & Kanazawa (1993).

27. Marwell & Oliver (1993, 15): 'We assume that each individual's interest and resources are fixed characteristics at the moment of decision about collective action. Violation of this assumption would necessitate rewriting our models. Our models cannot capture the dynamics that arise when people's understandings are changing over time. We do not believe that interests and resources are actually static, but we do believe that the patterns we can identify using static models are valuable baselines that must be constructed before we can hope to develop models that successfully capture complex dynamic processes.'

28. Mark Granovetter (1978).

29. Cf. Michael W. Macy (1991).

30. Zie de Inleiding tot De Swaan (1989, 14): 'Het voornaamste tekort van de bestaande formele theorieën is het onvermogen om processen, veranderingen in de loop der tijd weer te geven. Het is deze reductie van dynamica tot statica die in een sociogenetische benadering overwonnen kan worden. De logische paradox verdwijnt in de sociologische analyse: een paradigmaverschuiving.'

31. In de literatuur gaat men er gewoonlijk van uit dat tuchtmaatregelen, ook de informele, kosten met zich brengen en dat de vereiste inzet opnieuw een dilemma van collectieve actie op zal roepen ('quis custodiat ipsos custodes', of: 'wie zal de onwillige disciplineers disciplineren') en zo voort in eeuwige regressie, cf. Marwell & Oliver, 8: 'The problem is

simply that somebody has to pay for the selective incentive, and paying for a selective incentive is also collective action in that it will provide a benefit to everyone interested in the collective good, not just the people who pay for the incentive.' Dat hoeft niet zo te zijn; mensen delen vaak kosteloos en met plezier zulke sancties uit.

32. Verg. Hechter (1987, 55). 'Often the data required to test this kind of theory do not exist. Perhaps if enough researchers become intrigued with the theory, systematic attempts to collect the relevant evidence may be made. But the lack of suitable ready-made data hinders the appeal of any new theory.'

33. De rationele-keuze literatuur in de Amerikaanse politicologie heeft nauwelijks toetsbare hypothesen opgeleverd, daarvan zijn er maar heel weinig inderdaad getoetst aan empirische gegevens en was bijna niet een in overeenstemming

met de feiten; zie Green & Shapiro (1994).

34. Die 'actores' kunnen uiteraard staan voor individuen, of gezinnen, of gilden, dorpen, steden, ondernemingen, staten enzovoort. Op een bepaald moment doet zich de vraag voor of en zo ja waarom een entiteit als een actor functioneert, of het inderdaad een eenheid is die effectief de inspanningen van de samenstellende elementen weet te coördineren. Rationele-keuze theoretici proberen zich te houden aan hun programmatische belofte dat ze die vraag zullen beantwoorden tot op het niveau van afzonderlijke mensen toe. Maar de vraag waarom samengestelde actores coherent zijn behoeft niet altijd bij voorrang antwoord te krijgen. Zo kunnen bijvoorbeeld de interacties van staten in de mondiale samenleving worden bestudeerd door ze bij voorbaat op te vatten als eenheden in afwachting van een afgerond betoog over hun interne samenstelling, samenhang en consistentie.

Literatuur

Abrams, Philip, *Historical Sociology*. Somerset: Open Books, 1982.

Aminzade, Ron, 'Historical Sociology and Time,' *Sociological Methods and Research* 20, 4, May 1992.

Axelrod, Robert, *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books, 1984.

Becker, Gary S., *A Treatise on the Family*. Cambridge, (Mass.) and London: Harvard U.P., 1981.

Bogner, Arthur, 'Bemerkungen zu Hartmut Essers Aufsatz "Figurationssoziologie und Methodologischer Individualismus"', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 37, 4 1985, 800-807.

Boorman, S.A. & P.R. Levitt, *The Genetics of Altruism*. New York: Academic Press, 1980.

Boyd, Robert & Peter J. Richerson, *Culture and the Evolutionary Process*. Chicago: University of Chicago Press, 1985.

Braudel, F., *Écrits sur l'histoire*. (1966). Paris: Flammarion, (nouv. éd.) 1977.

Carling, Alan, H., *Social Division*. London: Verso, 1991.

Coleman, James, *Individual Interests and Collective Action*. Cambridge: Cambridge U.P., 1986.

- Dawkins, Richard, *The Selfish Gene*. London/New York: Granada, 1978.
- Dawkins, Richard, *The Blind Watchmaker*. New York/London: Norton, 1986.
- Elias, Norbert, *Wat is sociologie*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1971.
- Elster, Jon, *Making Sense of Marx*. Cambridge/Paris: Cambridge U.P./Maison des Sciences de l'Homme, 1985.
- Elster, Jon, *Ulysses and the Sirens; Studies in Rationality and Irrationality*. Cambridge/Paris: Cambridge U.P./Maison des Sciences de l'Homme, 1979.
- Esser, Hartmut, 'Figurationssoziologie und methodologischer Individualismus', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 36, 1984, 641-666.
- Flap, H.D. & Y. Kuiper, 'Figuratiesociologie als onderzoeksprogramma' *Mens en Maatschappij*. 54, 3, 1979, 323-369.
- Freud, Sigmund, *Das Unbehagen in der Kultur* (1930). (Studienausgabe IX) Frankfurt a. M.: Fischer Verlag, 1974, 191-270.
- Goudsblom, Johan, *Balans van de sociologie*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1974.
- Goudsblom, Johan, *Vuur en beschaving*. Amsterdam: Meulenhoff, 1992.
- Granovetter, Mark, 'Threshold Models of Collective Behavior', *American Journal of Sociology*. 83, 1978, 1420-1443.
- Green, Donald P. & Ian Shapiro, *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*. New Haven: Yale U.P., 1994.
- Haskell, Thomas, 'Capitalism and the Origins of the Humanitarian Sensibility', deel 1 en 2, *American Historical Review*. 90, 2, 1985, 339-361; 90, 3, 1985, 547-566.
- Hechter, Michael, *Principles of Group Solidarity*. Berkeley etc.: University of California Press, 1987.
- Hechter, Michael & Satoshi Kanazawa, 'Group Solidarity and Social Order in Japan' *Journal of Theoretical Politics*. 5, 4, 1993, 455-493.
- Kiser, Edgar & Michael Hechter, 'The Role of General Theory in Comparative-historical Sociology' *American Journal of Sociology*. 97, 1, July 1991, 1-30.
- Macy, Michael W., 'Chains of Cooperation: Threshold Effects in Collective Action', *American Sociological Review*. 56, 1991, 730-747.
- Marwell, Gerald & Pamela Oliver, *The Critical Mass in Collective Action; A Micro-social Theory*. Cambridge: Cambridge U.P., 1993.
- Neumann, John von & Oskar Morgenstern, *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton, N.J.: Princeton U.P., 1944.
- North, Douglas C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge/New York: Cambridge U.P., 1990.
- Olson, Mancur, *The Logic of Collective Action*. Cambridge Mass.: Harvard U.P., 1965.
- Rapoport, Anatole, *N-person Game Theory: Concepts and Applications*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1970.
- Rapoport, Anatole, *Two-person Game Theory: The Essential Ideas*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1966.
- Schelling, Thomas C., *The Strategy of Conflict*. New York: Oxford U.P., 1963.
- Scott, John, *Social Network Analysis; A Handbook*. London etc.: Sage, 1991.
- Skocpol, Theda (red.), *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge U.P., 1984.
- Smith, Dennis, *The Rise of Historical Sociology*. Cambridge: Polity Press, 1991.

- Swaan, Abram de, *Zorg en de staat: Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de Nieuwe Tijd*. Amsterdam: Bert Bakker, 1989.
- Taylor, Michael, *Anarchy and cooperation*. London: Wiley, 1976.
- Vos, Henk de & Evelien Zeggelink, 'The Emergence of Reciprocal Altruism and Group-living: an Object-oriented Simulation Model of Human Social Evolution' *Social Science Information*. 33, 3, 1994, 493-517.
- Weinstein, Fred & Gerald M. Platt, *Psychoanalytic Sociology; An Essay on the Interpretation of Historical Data and the Phenomena of Collective Behavior*. Baltimore/London: Johns Hopkins U.P., 1973.
- Welman, Barry & S.D. Berkowitz (red.), *Social Structures: A Network Approach*. New York: Cambridge U.P., 1988.
-